

KAPITALISME OG MENNESKERETTIGHETER

AV SIGURD KNUDTZON

Advokat, Wahl-Larsen Advokatfirma AS

Epost: sigurd.knudtzon@wla.no

Mobil: 934 68 087

Desember 2025

Innledning

Forholdet mellom kapitalisme og menneskerettigheter er et gjennomgående og normativt krevende spørsmål innen samfunnsvitenskap, politisk filosofi, internasjonal rett og økonomisk regulering. Kapitalismen forstås ofte som et økonomisk system basert på privat eiendomsrett, markedsstyrt ressursallokering og profittmaksimering (Friedman, 2002; Sejersted, 2002, 2013).

Menneskerettighetene representerer på sin side et universelt normativt rammeverk som søker å beskytte individets iboende verdighet og frihet uavhengig av økonomiske, sosiale eller kulturelle forhold (FN, 1948; Høstmælingen, 2010; Føllesdal, Ruud & Ulfstein, 2017). Disse to systemene opererer tilsynelatende med ulike formål – ett orientert mot effektivitet og vekst, det andre mot normativ beskyttelse – noe som reiser spørsmålet om hvorvidt kapitalismen er forenlig med menneskerettigheter, eller om forskjellene representerer en grunnleggende konflikt.

I vår globale økonomi er forholdet mellom økonomisk virksomhet og menneskerettigheter blitt særlig komplekst. Produksjonskjeder strekker seg over flere kontinenter, investeringer flytter seg raskt mellom jurisdiksjoner, og multinasjonale selskaper har fått en økonomisk og politisk innflytelse som ofte overgår staters kapasitet til å regulere dem. Samtidig har det vokst frem et omfattende internasjonalt rammeverk som søker å regulere næringslivets menneskerettighetsansvar, inkludert FNs veiledende prinsipper for næringsliv og menneskerettigheter (UNGP), OECDs retningslinjer for ansvarlig næringsliv, EUs aktsomhetsdirektiv (CSDDD), EUs bærekraftsrapporteringsdirektiv (CSRD) og nasjonale lover som den norske åpenhetsloven (Ruggie, 2011; OECD, 2011; Elgesem & Høstmælingen, 2019; Prop. 150 L, 2020–2021; EU-kommisjonen, 2023).

Denne artikkel undersøker hvordan kapitalismen historisk har påvirket menneskerettighetene, hvordan moderne reguleringer søker å korrigere markedssvikt, og hvordan et normativt rammeverk for ansvarlig kapitalisme kan utvikles i en global økonomi. Kapitlet drøfter tre idealtypiske perspektiver på forholdet mellom kapitalismen og menneskerettighetene: En kompatibilitetsmodell som hevder at markedsøkonomien fremmer rettigheter, en konfliktmodell som hevder at kapitalismen strukturelt undergraver rettigheter, og en reguleringsmodell som argumenterer for at stabile og rettighetsorienterte markeder kun kan eksistere innenfor robuste rettslige rammer (Polanyi, 2001; Sen, 1999; Stiglitz, 2012; Sejersted, 2002; Lie, 2012).

Teoretiske rammer

Kapitalismens økonomiske logikk

Kapitalisme hviler på markedsmekanismer som skal koordinere ressursallokering gjennom tilbud og etterspørsel, basert på prinsippene om privat eiendomsrett, profittmaksimering og konkurranse. Markedet fremstilles i økonomisk teori som en effektiv mekanisme der aktører handler rasjonelt og informasjon flyter fritt. I praksis er imidlertid markedet preget av strukturelle maktubalanser, informasjonsasymmetri og eksternaliteter (Stiglitz, 2012; Piketty, 2014). Disse forholdene gjør at markedsøkonomien både kan skape velstand og generere alvorlige sosiale skjevheter, inkludert negative konsekvenser for menneskerettighetene. I norsk sammenheng er dette ofte diskutert i lys av «den norske modellen» og begrepet demokratisk kapitalisme, hvor staten og kollektive institusjoner aktivt brukes til å korrigere markedssvikt (Sejersted, 2002, 2013; Lie, 2012; NOU 2021: 9, 2021).

Kapitalismens strukturelle logikk innebærer en konstant søken etter kostnadsreduksjon og effektivisering. I globaliserte verdikjeder kan dette føre til at selskaper søker produksjon i land med svakere arbeidsrettslige og miljømessige reguleringer, noe som øker risikoen for menneskerettighetsbrudd som tvangsarbeid, barnarbeid, farlige arbeidsforhold og forurensning. Det økonomiske insentivet til å minimere kostnader er dermed ofte i konflikt med menneskerettighetenes logikk, som stiller krav om beskyttelse av individets verdighet og integritet.

Menneskerettigheter som juridisk og normativ struktur

Menneskerettighetene bygger på en normativ forestilling om individets iboende verdighet og rett til beskyttelse. De internasjonale menneskerettighetskonvensjonene – særlig ICESCR og ICCPR – etablerer både sivile og politiske rettigheter og økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter. I en økonomisk kontekst er særlig retten til arbeid, retten til trygge arbeidsforhold, retten til organisasjonsfrihet og forbudet mot slaveri og tvangsarbeid relevante. I norsk rett er menneskerettighetene både inkorporert gjennom menneskerettsloven og forankret i Grunnloven kapittel E, noe som gir dem en særskilt rettskildemessig posisjon (Høstmælingen, 2010; Føllesdal et al., 2017).

En vesentlig utvikling de siste tiårene er styrkingen av statens plikt til å beskytte mot brudd begått av private aktører. Denne plikten innebærer at stater må etablere reguleringer og institusjoner som sikrer at næringsvirksomhet ikke krenker individers rettigheter, og at ofre har tilgang til rettsmidler (Ruggie, 2011; Elgesem & Høstmælingen, 2019; Føllesdal et al., 2017). Dette representerer en forskyvning i menneskerettighetsretten fra en rent statlig til en hybrid modell, hvor også private aktører får selvstendige forpliktelser og hvor nasjonal rett i økende grad brukes til å realisere internasjonale menneskerettsnormer.

Adam Smith og kapitalismens moralske forutsetninger

Adam Smiths økonomiske teori misforstås ofte som et argument for uregulerte markeder. I *The Theory of Moral Sentiments* (1759/2010) understreker Smith at markedet er avhengig av moralske normer som tillit og rettferdighet. Smith hevdet at økonomisk virksomhet måtte innrammes av institusjoner som beskytter mot maktmisbruk, korrupsjon og utnyttelse. Hans syn på kapitalisme var derfor ikke en laissez-faire-modell, men en moralsk forankret markedsøkonomi, der juridiske og sosialpolitiske institusjoner var nødvendige for at markedet kunne fungere. Denne tankegangen har hatt særlig gjenklang i skandinavisk samfunnsmodell, hvor markedsøkonomi er kombinert med velferdsstat og sterke kollektive rettigheter (Sejersted, 2002, 2013).

Historiske erfaringer

Arbeidsforhold under tidlig kapitalisme

Den industrielle revolusjon (ca 1760 -1840) representerte en dramatisk endring av produksjonsmåter og arbeidsorganisering. Arbeidere hadde få eller ingen rettigheter; arbeidstidene var lange, lønningene lave og arbeidsforholdene farlige. Barnearbeid var utbredt i mange sektorer, og fagorganisering var forbudt eller vanskeliggjort (Polanyi, 2001). Disse forholdene illustrerer at markedsøkonomien ikke av seg selv skaper anstendige arbeidsforhold eller beskytter individets rettigheter.

Kolonialismen som kapitalistisk ekspansjon

Kolonialismen var i stor grad drevet av økonomiske interesser og kapitalakkumulasjon. Koloniale økonomier baserte seg på slaveri, tvangsarbeid, diskriminering og massiv ressursutvinning (Rodney, 1972). Den økonomiske utviklingen i Europa ble delvis finansiert av slike praksiser. Historisk sett har kapitalismen derfor vært tett knyttet til systematiske brudd på menneskerettigheter, særlig i koloniale prøvelser og i industrialiseringens første fase.

Sosialt regulert kapitalisme i etterkrigstiden

På 1900-tallet utviklet Vest-Europa og Nord-Amerika en modell for sosialt regulert kapitalisme, basert på velferdsstat, arbeidsrettslige reguleringer, kollektive forhandlinger og sosial omfordeling. Denne modellen viste at kapitalisme kan kombineres med menneskerettighetsbeskyttelse, forutsatt at staten etablerer sterke institusjoner og rettslige rammer som korrigerer markedssvikt og begrenser

maktkonsentrasjon (Polanyi, 2001; Sen, 1999; Stiglitz, 2012). I Norge og de øvrige nordiske landene beskrives dette som den norske modellen, kjennetegnet av høy organisasjonsgrad, trepartssamarbeid og en tett kobling mellom markedsøkonomi og velferdsstat (Sejersted, 2002, 2013; Lie, 2012; NOU 2021: 9, 2021).

Globalisering og moderne menneskerettsutfordringer

Transnasjonale verdikjeder og maktubalansene

Globaliseringens produksjonsmodeller har skapt komplekse verdikjeder med stor risiko for menneskerettsbrudd. Multinasjonale selskaper opererer i land med svake arbeids- og miljøstandarder, noe som gir utnyttelse av sårbare grupper, inkludert migrantarbeidere og kvinner. Statens reguleringsevne er ofte begrenset, og rettighetsbrudd kan oppstå langt fra de markeder hvor produktene selges.

Digital kapitalisme

Den digitale økonomien utfordrer tradisjonelle rettighetsforståelser. Overvåkning, datainnsamling og automatiserte beslutninger øker risikoen for diskriminering og krenkelser av personvernet (Zuboff, 2019; Crawford, 2021; Kuner, 2020). Plattformøkonomi utfordrer arbeidstakerrettigheter og svekker kollektive organisasjonsmuligheter, og reiser nye spørsmål om hvordan menneskerettslige standarder kan gjøres gjeldende i digitale markeder.

Normative modeller

Innledning

Forholdet mellom kapitalisme og menneskerettigheter kan analyseres gjennom tre idealtypiske normative modeller som hver fremhever ulike mekanismer i markedsøkonomien. Modellene representerer ikke gjensidig utelukkende forklaringer, men analytiske perspektiver som gir innsikt i hvorfor kapitalismen i noen sammenhenger fremmer rettigheter og i andre bidrar til systematiske brudd. I forskningslitteraturen fremheves særlig kompatibilitetsmodellen, konfliktmodellen og reguleringsmodellen som sentrale rammeverk for å forstå dynamikken mellom markeder, stat og rettigheter (Polanyi, 2001; Sen, 1999; Stiglitz, 2012; Sejersted, 2002; Lie, 2012).

Kompatibilitetsmodellen

Kompatibilitetsmodellen bygger på antakelsen om at kapitalismen og menneskerettighetene i sin kjerne kan være gjensidig forsterkende. Modellen har røtter i klassisk politisk økonomi, hvor Adam Smith argumenterte for at markeder basert på eiendomsrett, kontraktsfrihet og konkurranse fremmer både individuell frihet og sosial velstand, forutsatt et fungerende rettsstatlig rammeverk (Smith, 2010). Ifølge dette perspektivet skaper markedsøkonomien økonomisk vekst, innovasjon og sosial mobilitet, og disse forholdene legger grunnlaget for større realisering av både sivile og politiske rettigheter (Friedman, 2002).

Kompatibilitetsmodellen viser også til at økonomisk utvikling kan redusere fattigdom og dermed styrke realiseringen av økonomiske og sosiale rettigheter. Dette resonnerer med Amartya Sens argument om at utvikling i stor grad er en prosess som frigjør mennesker fra fattigdom, nød og mangel på valgmuligheter (Sen, 1999). Videre hevdes det at kapitalistiske økonomier tenderer mot demokratiske styringsformer og sterkere institusjoner, fordi økonomisk frihet og pluralisme genererer krav om rettssikkerhet og politisk ansvarlighet. Ifølge dette perspektivet kan kapitalismen fungere som en strukturell motor for økt respekt for menneskerettigheter over tid. I norsk og nordisk sammenheng har denne tankegangen vært sentral i utviklingen av demokratisk kapitalisme og velferdsstat (Sejersted, 2002, 2013; Lie, 2012).

Konfliktmodellen

Konfliktmodellen fremhever motsatt at kapitalismen i sin grunnstruktur inneholder mekanismer som tidvis undergraver menneskerettigheter. Dette perspektivet bygger på en tradisjon som strekker seg fra Marx til moderne globaliseringskritikk, og som understreker at profittmaksimering, kostnadspress og konkurranse skaper sterke insentiver til å redusere arbeidsstandarder og flytte produksjon til jurisdiksjoner med svakere regulering (Harvey, 2005; Rodney, 1972). Fra dette ståstedet er utnyttelse, ulikhet og maktkonsentrasjon ikke avvik fra systemet, men resultat av kapitalismens iboende logikk.

Modellen peker på globale verdikjeder som eksempel på strukturell risiko: Multinasjonale selskaper opererer i land med ulikt nivå på arbeidsrettslig beskyttelse, og arbeidere i lavkostland har ofte begrensede muligheter til å organisere seg eller fremme krav om rettferdige vilkår (Standing, 2011). I tillegg fører økonomisk ulikhet til politisk ulikhet, noe som undergraver reell tilgang til rettigheter og demokratisk deltakelse. Kapitalismen kan dermed skape et system der rettigheter formelt eksisterer, men hvor faktiske muligheter til å realisere dem er svært skjevt fordelt (Piketty, 2014; Oxfam, 2023). Konfliktmodellen hevder derfor at rettigheter ofte svekkes som følge av systemiske økonomiske mekanismer snarere enn gjennom individuelle brudd.

Reguleringsmodellen

Reguleringsmodellen søker å forene innsiktene fra de to foregående perspektivene ved å hevde at kapitalismens forhold til menneskerettigheter ikke er forutbestemt, men institusjonelt betinget. Ifølge Karl Polanyi (2001) fungerer markeder ikke i et sosialt vakuum, men er avhengige av rettslige og politiske institusjoner som både muliggjør og begrenser økonomisk aktivitet. I denne modellen kan kapitalismen gi betydelig verdiskaping, men samtidig medføre høy risiko for utnyttelse dersom den ikke innrammes av robuste reguleringer og et sterkt sivilsamfunn (Ruggie, 2011; Føllesdal et al., 2017).

Reguleringsmodellen har fått særlig gjennomslag i europeisk og nordisk sammenheng, hvor kapitalismen forstås som et system som må suppleres av velferdsstat, arbeidsmiljølovgivning, aktsomhetskrav og menneskerettighetsforpliktelser. Moderne reguleringer som EUs aktsomhetsdirektiv (CSDDD) og bærekraftsrapporteringsdirektiv (CSRD), samt åpenhetsloven, følger denne logikken ved å gjøre menneskerettigheter til en integrert del av selskapers styring og risikohåndtering (Nolan, 2023; Etikkinformasjonsutvalget, 2019; Prop. 150 L, 2020–2021; Prop. 57 L, 2023–2024). Denne modellen argumenterer for at markeder og rettigheter kan forenes dersom staten etablerer institusjoner som korrigerer markedssvikt, reduserer maktasymmetrier og sikrer sosial beskyttelse (Stiglitz, 2012; NOU 2021: 9, 2021).

Slik viser reguleringsmodellen at kapitalismen kan fungere i tråd med menneskerettigheter, men kun dersom systemet styres og balanseres gjennom rettsstatlige mekanismer og demokratisk legitimerede normer. Den norske samfunnsmodellen, med sterke arbeidsrettslige reguleringer, høyt organisasjonsnivå og aktiv statlig kontroll, er et praktisk eksempel på dette (Sejersted, 2002, 2013; Lie, 2012; Føllesdal et al., 2017).

Juridiske rammeverk for ansvarlig kapitalisme

Statens menneskerettslige forpliktelser: Respektere, beskytte, oppfylle

Folkeretten etablerer at staten har en tredelt plikt overfor menneskerettighetene: Å respektere, beskytte og oppfylle dem. Disse pliktene innebærer en betydelig grad av statlig involvering i hvordan privat økonomisk aktivitet reguleres. Den tradisjonelle forståelsen i menneskerettighetsretten har vært at staten primært må unngå selv å begå overgrep. I moderne rettslære er derimot beskyttelsesplikten («duty to protect») blitt styrket: Staten må regulere selskaper, finansinstitusjoner, arbeidsgivere og andre private aktører for å sikre at deres aktiviteter ikke resulterer i menneskerettighetsbrudd (Ruggie, 2011; Føllesdal et al., 2017; Høstmælingen, 2010; Elgesem & Høstmælingen, 2019).

Beskyttelsesplikten innebærer at staten må etablere forebyggende reguleringer, som arbeidsmiljølovgivning, due diligence-lover og miljøreguleringer; tilsynsorganer, som arbeidstilsyn, miljøtilsyn og forbrukertilsyn; effektive sanksjoner, inkludert bøter, erstatningsansvar og strafferettslige tiltak; samt klage- og domstolsordninger som gir ofre reell tilgang til rettferdighet.

Europeiske menneskerettighetsdomstoler har i flere saker understreket at staten har et ansvar for å regulere privat virksomhet for å beskytte arbeidere, lokalsamfunn og sårbare grupper. Et eksempel er *Öneryildiz v. Turkey* (EMD, 2004), hvor staten ble holdt ansvarlig for mangelfull regulering av private aktører som forårsaket tap av liv. Slike saker illustrerer hvordan menneskerettslige normer brukes som grunnlag for å kreve strengere regulering av virksomheter i et kapitalistisk system.

UNGP: Fra frivillighet til global norm

UNGP representerer et paradigmeskifte i internasjonal rett. Prinsippene er formelt «soft law», men har fått en status som de facto global standard (Ruggie, 2011, 2013). UNGP, FNs veiledende prinsipper for næringsliv og menneskerettigheter, ble vedtatt av FNs menneskerettighetsråd i 2011 og utgjør den globale standarden for ansvarlig forretningspraksis. Prinsippene, utarbeidet av professor John Ruggie, bygger på tre sentrale pilarer. For det første har staten en plikt til å beskytte individers menneskerettigheter ved å etablere lover, reguleringer og tilsyn som forebygger brudd begått av private aktører. For det andre har næringslivet et selvstendig ansvar for å respektere menneskerettighetene, noe som innebærer at selskaper må unngå å forårsake eller bidra til brudd både i egen virksomhet og i hele verdikjeden. For det tredje skal enkeltpersoner som rammes av menneskerettighetsbrudd, ha tilgang til effektive mekanismer for klage og oppreisning, enten gjennom statlige systemer eller gjennom virksomhetens egne ordninger.

Kjernen i UNGP er kravet om menneskerettighetsbaserte aktsomhetsvurderinger, der virksomheter kontinuerlig skal identifisere risiko, iverksette nødvendige tiltak, følge opp og kommunisere åpent. Selv om UNGP ikke er juridisk bindende, ligger prinsippene til grunn for OECDs retningslinjer, EUs reguleringer som CSDDD og CSRD, og norske lover som åpenhetsloven, og de har derfor fått stor praktisk betydning globalt (Elgesem & Høstmælingen, 2019; Nolan, 2023; Prop. 150 L, 2020–2021).

I UNGP presiseres det at næringslivet har et autonomt menneskerettighetsansvar. Dette ansvaret gjelder uavhengig av statens lovgivning, statens evne til å håndheve lover, kontraktuelle forhold i verdikjeden og hvor i verden virksomheten opererer (Ruggie, 2011). Dette er en radikal rettslig nyskapning: Det etablerer et direkte ansvar for selskaper, uten at man trenger en mellomliggende statlig plikt. UNGP bygger på ideen om *policy coherence*, hvor menneskerettigheter skal integreres i alle deler av virksomhetsstyringen, fra styrearbeid til oppkjøp, leverandørkontrakter og salgsstrategier.

Kravet om aktsomhetsvurderinger i UNGP består av fire trinn: (a) å identifisere og kartlegge faktisk og potensiell risiko, (b) integrere funn i beslutningsprosesser, (c) overvåke og følge opp tiltak, og (d) kommunisere åpent om arbeidet. Dette er ikke en engangsaktivitet, men en kontinuerlig prosess.

UNGP fastslår også at selskapets ansvar gjelder hele verdikjeden – både oppstrøms (leverandører) og nedstrøms (kunder, distributører, sluttbruk).

OECDs retningslinjer og håndheving gjennom Nasjonalt kontaktpunkt (NCP)

OECDs retningslinjer for multinasjonale selskaper representerer det mest etablerte og omfattende internasjonale rammeverket for ansvarlig næringsliv (OECD, 2011). Retningslinjene bygger på prinsippene i UNGP, men går lenger ved å etablere en struktur for praktisk håndheving gjennom de nasjonale kontaktpunktene (NCP). Dette gjør OECD-modellen særegen i internasjonal sammenheng: Den kombinerer karakteren av «soft law» med institusjonelle mekanismer som gir retningslinjene reell styrke i praksis (Elgesem & Høstmælingen, 2019). Mens UNGP i hovedsak formulerer normative forventninger, tilbyr OECD-systemet prosedyrer som gjør det mulig å behandle konkrete saker der selskapers atferd utfordres eller kritiseres.

Nasjonalt kontaktpunkt fungerer som en offentlig oppnevnt enhet som mottar klager mot selskaper som opererer i eller fra det aktuelle landet. Klager kan fremmes av enkeltpersoner, lokalsamfunn, fagforeninger, sivilsamfunnsorganisasjoner eller andre berørte aktører, og kan omhandle et bredt spekter av temaer, inkludert arbeidstakerrettigheter, menneskerettigheter, miljøpåvirkning, anti-korrupsjon, forbrukerinteresser og ansvarlig beskatning. NCP har som mandat å vurdere om det foreligger grunnlag for behandling, og dersom saken tas til videre prosess, innledes en meklings- og dialogfase mellom klager og selskap. Målet er å bidra til konstruktive løsninger, bedre praksis og økt forståelse av retningslinjenes krav.

Selv om NCP ikke har formell sanksjonsmyndighet, ligger styrken i ordningen i offentligheten og omdømmevirkningene. Kontaktpunktets uttalelser er offentlige og tillegges ofte stor vekt av medier, interesseorganisasjoner og investorer. Når NCP konkluderer at et selskap ikke har etterlevd OECDs retningslinjer, kan dette gi betydelig omdømmepress og påvirke forholdet til investorer, samarbeidspartnere og myndigheter. Slik fungerer NCP-ordningen som et indirekte, men effektivt håndhevingsverktøy, som kobler normative forventninger til faktiske konsekvenser.

I Norge har NCP behandlet flere profilerte saker, blant annet mot Telenor, Norges Bank Investment Management (Oljefondet) og Statkraft, ofte med stor mediedekning og påfølgende endringer i selskapenes praksis (Elgesem & Høstmælingen, 2019). Disse sakene illustrerer hvordan OECDs retningslinjer, til tross for sin karakter som «soft law», bidrar til konkret ansvarliggjøring og

normutvikling. For norske og internasjonale virksomheter har NCP gradvis blitt et forum hvor uenigheter om ansvar, risiko og praksis løftes fram i offentligheten og håndteres gjennom institusjonaliserte dialogprosesser. Ordningen viser hvordan «soft law» kan fungere som en bro mellom internasjonale normer og nasjonale forventninger, og hvordan slike mekanismer kan utvikle betydelig normative og praktiske effekter selv uten formell rettslig sanksjonsmyndighet.

EUs utvikling mot bindende regulering: CSDDD og CSRD

EU har blitt den viktigste globale aktøren for å rettsliggjøre næringslivets ansvar. Direktivene krever at deres bestemmelser gjennomføres i nasjonal lovgivning. Norge er også forpliktet til dette gjennom EØS-avtalen.

CSDDD som «global game changer»

Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD) representerer et fundamentalt skifte i europeisk og internasjonal regulering av næringslivets ansvar for menneskerettigheter og miljø (EU-kommisjonen, 2023; Nolan, 2023). Direktivet pålegger selskaper rettslig bindende forpliktelser til å gjennomføre aktsomhetsvurderinger som dekker både menneskerettigheter og miljøpåvirkning. Dette innebærer at virksomheter må identifisere risiko for negative konsekvenser, integrere aktsomhet i sin interne styring, iverksette nødvendige forebyggende og avbøtende tiltak og etablere effektive systemer for oppfølging og kommunikasjon.

Et sentralt element i CSDDD er at selskaper må stille kontraktsfestede krav til forretningspartnere og sikre at menneskerettslige standarder etterleves gjennom hele verdikjeden, uavhengig av geografisk plassering. Med andre ord får europeiske selskaper et ansvar som strekker seg langt utover EUs grenser; de må utvise aktsomhet også i leverandørkjeder i Asia, Afrika og Latin-Amerika, og kan ikke begrense sitt ansvar til egen virksomhet eller datterselskaper innenfor EU.

Direktivet krever også at selskapene etablerer tilgjengelige og effektive klagemekanismer som gjør det mulig for berørte parter, inkludert arbeidere, lokalsamfunn og sivilsamfunnsorganisasjoner, å rapportere om faktiske eller potensielle krenkelser. Det mest nyskapende elementet er likevel innføringen av et rettslig erstatningsansvar. For første gang i europeisk rett kan selskaper holdes sivilt rettslig ansvarlige for manglende forebygging av menneskerettighetsbrudd og miljøskader som skjer i deres verdikjeder. Manglende gjennomføring av adekvate aktsomhetstiltak kan føre til søksmål og økonomisk ansvar, noe som skaper en betydelig insentivstruktur for systematisk og dokumentert risikohåndtering (Nolan, 2023).

Dette gjør CSDDD til en regulering med globale ringvirkninger. Ettersom alle selskaper som opererer i EU, eller som har økonomiske bånd til EU-markedet, påvirkes av direktivet, vil det også gjelde for

virksomheter med hovedkontor utenfor EU. I praksis presses globale selskaper til å etterleve europeiske standarder dersom de ønsker markedsadgang. CSDDD fungerer dermed som en form for normativ eksport av europeiske menneskerettighets- og miljøstandarder og er i ferd med å etablere et nytt internasjonalt utgangspunkt for ansvarlig forretningspraksis. Dette er grunnen til at direktivet omtales som en «global game changer».

CSRD: Fra rapportering til styring

Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD) representerer en gjennomgripende reform av hvordan selskaper i Europa skal forstå, strukturere og rapportere sitt arbeid med bærekraft, menneskerettigheter og samfunnspåvirkning. Der det tidligere ikke fantes en enhetlig europeisk standard for bærekraftsrapportering, innfører CSRD et omfattende og harmonisert system med obligatoriske krav som favner langt bredere enn tradisjonell ESG-rapportering. Kjernen i direktivet er kravet om dobbel vesentlighet, som innebærer at selskaper både må vurdere hvordan bærekraftsforhold påvirker virksomhetens finansielle situasjon, og hvordan virksomheten selv påvirker mennesker, samfunn og miljø. Dette representerer en betydelig utvidelse av rapporteringslogikken ved å anerkjenne at virksomhetens risiko ikke bare er finansiell, men også sosial og miljømessig.

Dobbel vesentlighet tvinger selskaper til å se virksomheten i et langsiktig, strategisk og helhetlig perspektiv. Det innebærer at vurderinger av menneskerettigheter, klima, naturmangfold og sosiale forhold ikke kan håndteres som perifere eller separate prosesser, men må integreres i styringen på styrenivå. Styret blir ansvarlig for å sikre at risikoer og muligheter knyttet til disse temaene er systematisk identifisert, vurdert og håndtert, og at virksomheten etablerer interne kontrollmekanismer som kan dokumentere samsvar med direktivet. CSRD flytter dermed bærekraft fra å være et kommunikasjons- eller rapporteringsansvar til å være et sentralt element i forretningsstrategisk beslutningstaking.

Rapporteringen skal utarbeides i henhold til European Sustainability Reporting Standards (ESRS), som er langt mer detaljerte og juridisk presise enn tidligere standarder som GRI. ESRS setter konkrete krav til informasjon om menneskerettigheter, arbeidsforhold, leverandørkjeder, miljøpåvirkning, planlagte tiltak, styringsstrukturer og strategiske mål. For første gang må selskapene også rapportere om hvordan bærekraftsarbeidet faktisk implementeres og dokumenteres, ikke bare om overordnede ambisjoner eller intensjoner. Dette krever robuste systemer for datainnsamling, intern kontroll, risikoanalyse og tredjeparts verifikasjon.

CSRD innebærer dermed en gjennomgripende profesjonalisering og rettsliggjøring av bærekraftsrapportering. Samtidig knytter direktivet rapporteringsarbeidet tett til øvrige EU-regelverk, særlig CSDDD. Mens CSDDD pålegger selskaper å gjennomføre aktsomhetsvurderinger, krever

CSRD at resultatene av dette arbeidet dokumenteres og gjøres offentlig tilgjengelig. Dermed fungerer CSRD som en mekanisme for transparens, ansvarliggjøring og markedstilsyn, som gjør det mulig for investorer, myndigheter, forbrukere og sivilsamfunn å vurdere virksomheters faktiske påvirkning på mennesker og miljø.

På sikt kan CSRD styrke europeiske virksomheters konkurranseevne ved å redusere informasjonsasymmetri, øke tilliten i kapitalmarkedene og bidra til mer langsiktig styring. Samtidig innebærer de omfattende kravene en betydelig omstilling for mange selskaper, særlig små og mellomstore virksomheter som nå må etablere kompetanse og systemer de tidligere ikke har hatt. CSRD markerer derfor et paradigmeskifte: Bærekraft går fra å være et kommunikativt eller PR-orientert område til å bli et regulert, revisjonspliktig og strategisk styringselement i europeiske selskaper.

Normative gevinster og konkurranseutfordringer ved EUs regulering

EUs reguleringsinitiativ innen bærekraft, aktsomhetsvurderinger og rapporteringskrav representerer etter mange vurderinger et betydelig normativt framskritt for ansvarlig kapitalisme. CSDDD, CSRD og relaterte regelverk søker å etablere et europeisk marked der virksomheter opererer innenfor klare menneskerettslige og miljømessige rammer, og hvor målsetningen er å sikre langsiktig bærekraft, redusere risiko og gi både investorer og forbrukere pålitelig informasjon om selskapers praktikknivå (EU-kommisjonen, 2023). Dette kan sees som en institusjonalisering av UNGP og OECDs retningslinjer i en rettslig bindende form, og innebærer at ansvarlig virksomhetsstyring ikke lenger er et spørsmål om frivillige initiativer, men om rettslige plikter.

Et sentralt poeng i debatten er at EUs reguleringer ikke bare etablerer nye minimumsstandarder, men ligger betydelig over nivået i mange andre regioner i verden. Mens EU innfører juridisk bindende krav om aktsomhet nedover i verdikjeden, er slike mekanismer i mange land enten fraværende eller kun basert på frivillige standarder. Resultatet er en global asymmetri i regulatoriske krav, der europeiske selskaper pålegges mer omfattende prosesser, større administrative byrder og potensielt høyere kostnader enn konkurrenter i USA, Asia og deler av det globale sør.

Denne asymmetrien reiser spørsmål om konkurransekraft. Selskaper utenfor Europa kan fortsatt operere med lavere compliance-kostnader, mer fleksible verdikjeder og færre krav til dokumentasjon, transparens og risikohåndtering. Dermed kan EUs reguleringsregime gi utilsiktede konkurranseulempen for europeiske virksomheter, særlig i sektorer som tekstil, råvareutvinning, landbruk, shipping, finans og teknologi, hvor globale aktører opererer i samme markeder med svært ulike regulatoriske byrder.

Det normative idealet bak EUs regelverk er at strengere krav på sikt kan føre til global harmonisering ved at tredjestater og multinasjonale selskaper tilpasser seg europeiske standarder for å få tilgang til

EUs marked. Dette omtales ofte som *Brussels Effect* – en form for regulatorisk normeksport hvor EUs regler blir globale standarder gjennom markedskrefter heller enn traktater. Likevel er det ingen garanti for at denne normeksporten skjer raskt eller automatisk. Det gjenstår å se om strengere krav vil skape en global «race to the top» eller snarere utløse en delvis markedsmessig forskyvning til regioner med lavere reguleringer.

Dermed oppstår et dilemma: EUs reguleringslinje styrker menneskerettighetsbeskyttelsen, miljøstandarden og ansvarlig virksomhet, men kan samtidig føre til svekket konkurransekraft og økte kostnader for europeiske selskaper på kort og mellomlang sikt. Spørsmålet er om de langsiktige normative gevinstene – som redusert risiko, økt kvalitet, sterkere forbrukertillit og bærekraftige verdikjeder – vil oppveie de kortsiktige økonomiske utfordringene. Denne spenningen mellom normative idealer og økonomisk realitet står sentralt i vurderingen av kapitalismens fremtidige regulering i Europa.

Et viktig tilleggsmoment i vurderingen av EUs fremtidige regulatoriske linje er det pågående arbeidet i EU etter Draghi-rapporten fra 2024, som peker på behovet for en mer strategisk og konkurransekraftig europeisk økonomisk modell (Draghi, 2024). Rapporten fremhever at Europa står i en situasjon der det må kombinere ambisiøse klima- og menneskerettighetsmål med en betydelig styrking av industriell kapasitet, innovasjon og kapitaltilgang for å konkurrere med USA og Kina. I denne sammenhengen løftes det frem at reguleringspresset på europeiske selskaper må avbalanseres mot behovet for økonomisk dynamikk og investeringer, slik at Europa ikke mister sin posisjon i globale verdikjeder. Draghi-arbeidet understreker derfor at EU må bevege seg mot en «strategic competitiveness agenda» der regulering, kapitalmobilisering, teknologisk innovasjon og industrielle mål ses i sammenheng. Dette innebærer ikke en svekkelse av normative ambisjoner, men et forsøk på å sikre at de kan opprettholdes innenfor en bærekraftig og konkurransedyktig økonomisk ramme.

I lys av dette blir den grunnleggende spenningen i EUs reguleringsstrategi enda tydeligere: Unionen søker å styrke menneskerettighetsbeskyttelse, miljøansvarlighet og demokratisk forankret kapitalisme, samtidig som den må håndtere risikoen for svekket konkurransekraft i møte med økonomier som opererer med svakere regulatoriske rammer og større statlig subsidiering. Det er derfor fortsatt et åpent spørsmål om de langsiktige normative gevinstene – som mer robuste verdikjeder, økt kvalitet og høyere transparens – vil oppveie de kortsiktige kostnadene og de strukturelle utfordringene som europeiske virksomheter står overfor i den globale konkurransen. Draghi-prosessen viser imidlertid at EU nå aktivt forsøker å adressere dette gapet mellom normative idealer og økonomisk realitet, og at fremtidens europeiske regulering trolig vil bygge på et mer eksplisitt forsøk på å forene bærekraft, sikkerhet og konkurransekraft i én samlet geoøkonomisk strategisk modell (Draghi, 2024).

Avslutningsvis kan det tilføyes at EU nå har iverksatt det såkalte *Omnibus-prosjektet* som et korrigerende tiltak for å forenkle og samordne de mest omfattende kravene i blant annet CSDDD og

CSRD. Hensikten er å redusere administrative byrder, dempe kostnadsveksten for næringslivet og sikre at de regulatoriske ambisjonene ikke svekker Europas evne til å konkurrere globalt. Omnibus-initiativet kan dermed forstås som et uttrykk for at EU i økende grad erkjenner behovet for å balansere høye normative standarder med hensynet til tempo, fleksibilitet og konkurransekraft i en stadig mer krevende internasjonal økonomi. Disse korrigerende tiltakene kan på den annen side svekke arbeidet med utviklingen av menneskerettigheter i EU.

Norsk rett: Fra «soft law» til lovfestede krav

Grunnlovens menneskerettslige krav

Grunnloven utgjør det øverste rettslige rammeverket for statens plikt til å respektere og sikre menneskerettighetene i Norge. Etter revisjonen i 2014 ble menneskerettighetene løftet inn som en integrert del av den konstitusjonelle strukturen gjennom §§ 92–113. Bestemmelsene etablerer både statens negative plikt til å avstå fra krenkelser og dens positive plikt til å forebygge, beskytte og oppfylle individers menneskerettigheter (Smith, 2014; Andenæs & Fliflet, 2018).

§ 92 er særlig sentral, ved at den formulerer en generell plikt for statens myndigheter til å «respektere og sikre» menneskerettighetene. Denne formuleringen innebærer en dynamisk og utviklingsorientert pliktfortolkning, der staten må redegjøre for hvordan lovgivning, forvaltning og domstoler faktisk ivaretar rettighetene i praksis. Dette er relevant for næringslivet fordi staten, som regulator og tilsynsmyndighet, kan holdes ansvarlig dersom selskapsvirksomhet medfører menneskerettsbrudd som staten burde ha forebygget.

§ 112 om retten til et bærekraftig miljø har fått økende betydning, særlig gjennom klimasøksmålene i Norge og internasjonal rettspraksis. Bestemmelsen etablerer både individuelle rettigheter og statens forvaltningsplikt, og Høyesterett har bekreftet at domstolene kan kontrollere om staten har oppfylt sine forpliktelser etter bestemmelsen (HR-2020-2472-P). Selv om terskelen er høy, signaliserer § 112 at miljømessige og klimarelaterte hensyn har en konstitusjonell forankring, noe som kan få betydning for reguleringen av næringsliv, ressursutnyttelse og virksomheters ansvar i verdikjeden.

Samlet sett etablerer Grunnloven dermed et overordnet normativt rammeverk som binder både staten og, indirekte, selskaper gjennom lovgivning, regulering og forvaltningspraksis. Grunnloven danner utgangspunktet for all videre menneskerettslig rettsutvikling i Norge og plasserer menneskerettigheter som en integrert del av den økonomiske styringen av samfunnet.

Menneskerettsloven og konvensjonsforrang

Kvinnediskrimineringskonvensjonen § 3. Dette gjør Den europeiske menneskerettskonvensjon (EMK), Den internasjonale konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, Den internasjonale konvensjonen om sivile og politiske rettigheter, Barnekonvensjonen og kvinnediskrimineringskonvensjonen til en del av norsk intern rett med høyere rang enn ordinære lover. For næringslivets menneskerettslige ansvar har særlig EMK fått økende betydning, ettersom domstolene og forvaltningen må tolke norsk lov i lys av Den europeiske menneskerettsdomstols (EMDs) dynamiske praksis.

EMKs artikkel 2 (retten til liv), artikkel 3 (forbud mot umenneskelig behandling) og artikkel 8 (retten til respekt for privatliv og familieliv) er særlig relevante for næringsvirksomhet, inkludert arbeidsforhold, helserisiko, miljøfare, klimakonsekvenser og statens tilsynsansvar (Føllesdal et al., 2017). EMDs praksis i saker som *Öneryildiz v. Turkey* (2004) og *Budayeva v. Russia* (2008) understreker at staten har en aktiv plikt til å forebygge risiko for liv og helse også ved virksomhet utført av private aktører. Dermed etablerer menneskerettsloven et indirekte, men betydelig press på selskaper: Staten må regulere næringslivet på en måte som hindrer menneskerettighetsbrudd, og dette kan innebære strenge krav til kontroll, tilsyn og aktsomhetsvurderinger.

Inkorporasjonen av ØSK og SP innebærer at sosioøkonomiske rettigheter, arbeidstakerrettigheter og ikke-diskriminering også er en del av norsk intern rett. Dette får betydning for vurderinger av arbeidsmiljø, lønns- og arbeidsforhold i globale leverandørkjeder og statens ansvar for å sikre at norske selskaper ikke bidrar til brudd utenfor landets grenser.

I lys av utviklingen i klima- og miljøretten, der menneskerettigheter i økende grad kobles til miljøkonsekvenser, er menneskerettsloven også en sentral ramme for statens forpliktelser til å regulere virksomhet som gir betydelig miljøpåvirkning. Etter storkammerdommen *KlimaSeniorinnen v. Sveits* (EMD, 2024) må også klimaeffekter vurderes som en del av statens menneskerettslige beskyttelsesplikt—noe som kan påvirke norsk petroleumspolitik, industriutvikling og krav til aktsomhet, rapportering og risikostyring for selskaper.

Menneskerettsloven fungerer dermed som et bindeledd mellom folkerettslige standarder og norsk intern juridisk regulering, og gjør menneskerettighetene rettslig bindende for statens styring av næringslivet. Sammen med Grunnloven etablerer den et juridisk fundament som de nyere bærekrafts- og aktsomhetsreguleringene bygger videre på.

Åpenhetsloven som norsk gjennomføringslov for internasjonale standarder

Åpenhetsloven trådte i kraft i 2022 og representerer Norges mest omfattende regulering av næringslivets menneskerettighetsansvar (Prop. 150 L, 2020–2021). Loven er direkte inspirert av FNs

veiledende prinsipper for næringsliv og menneskerettigheter (UNGP) og OECDs retningslinjer for ansvarlig næringsliv, slik dette er analysert i både Etikkinformasjonsutvalgets utredning og norsk faglitteratur (Etikkinformasjonsutvalget, 2019; Elgesem & Høstmælingen, 2019). Disse to rammeverkene fungerer som det normative og konseptuelle grunnlaget for loven, og åpenhetsloven kan dermed forstås som en nasjonal gjennomføringslov som oversetter internasjonale soft law-standarder til juridisk bindende plikter for norske virksomheter.

I tillegg er loven del av et bredere europeisk reguleringslandskap. Selv om EU på vedtakstidspunktet ikke hadde vedtatt CSDDD, var arbeidet allerede langt kommet, og Åpenhetsloven ble utformet med tanke på å sikre tidlig harmonisering med EU-rettens utvikling (Etikkinformasjonsutvalget, 2019; Prop. 150 L, 2020–2021). Loven fremstår derfor som et første trinn i implementeringen av europeiske aktsomhetskrav i Norge, og som et regulatorisk fundament som må videreutvikles når CSDDD innlemmes i EØS-avtalen.

Det særegne ved åpenhetsloven er kombinasjonen av juridiske plikter, offentlig transparens og en omfattende rett til informasjon for allmennheten. Dette skiller loven fra mange europeiske reguleringer, som i større grad fokuserer på rapporteringskrav eller ansvar for bestemte samfunnshensyn.

Åpenhetsloven etablerer tre hovedplikter som samlet sett utgjør kjernen i det norske aktsomhetsregimet: (a) plikten til å gjennomføre aktsomhetsvurderinger, (b) plikten til å gjøre arbeidet offentlig tilgjengelig gjennom en redegjørelse og (c) plikten til å besvare informasjonskrav fra enhver person som ønsker innsyn i et selskaps håndtering av menneskerettighetsrisiko (åpenhetsloven §§ 4–6).

Plikten til aktsomhetsvurderinger er lovens mest substansielle element og pålegger virksomheter å identifisere faktiske og potensielle negative konsekvenser for menneskerettigheter og anstendige arbeidsforhold i hele verdikjeden. Dette innebærer ikke bare en kartlegging av risiko, men også krav om å iverksette forebyggende og avbøtende tiltak, følge opp leverandører, dokumentere prosessene og integrere aktsomhetsarbeidet i virksomhetens styringssystemer. I tråd med UNGP og OECD-modellen skal aktsomhetsvurderingene være risikobaserte, forholdsmessige og kontinuerlige (Ruggie, 2011; OECD, 2011; Elgesem & Høstmælingen, 2019).

Den andre plikten – kravet om en offentlig redegjørelse – inneholder krav om at virksomheter minst én gang årlig publiserer en omfattende rapport som beskriver aktsomhetsarbeidet. Redegjørelsen skal inneholde informasjon om virksomhetens struktur, drift og retningslinjer, samt en vurdering av identifiserte risikoer og hvilke tiltak som er utført. Dette skaper en høy grad av transparens og gir både forbrukere, investorer, sivilsamfunn og myndigheter innsikt i hvordan virksomheten håndterer sitt ansvar (Prop. 150 L, 2020–2021).

Det mest innovative elementet i åpenhetsloven er imidlertid retten til informasjon. Loven gir enhver borger, uten krav om begrunnelse, rett til å be om opplysninger om hvordan en virksomhet håndterer konkrete risikoer knyttet til sine produkter, tjenester eller leverandørkjeder. Dette er et unikt rettighetsgrep i internasjonal sammenheng. Mens EU-reguleringer i hovedsak fokuserer på rapportering til markedet og myndighetene, demokratiserer den norske modellen forbrukermakten ved å gi enkeltpersoner og sivilsamfunn direkte innsyn. Retten til informasjon fungerer dermed som en form for «sivil overvåkning» av næringslivet, hvor offentligheten kan stille presise spørsmål og få detaljerte svar innen tre uker (Elgesem & Høstmælingen, 2019; Prop. 150 L, 2020–2021).

For å sikre overholdelse er Forbrukertilsynet gitt rollen som tilsynsmyndighet, med kompetanse til å gi pålegg og ilegge overtredelsesgebyr. Tilsynet har allerede gjennomført flere bransjekontroller og utarbeidet veiledere som tydeliggjør forventningene etter loven. Selv om åpenhetsloven ikke inneholder erstatningsansvar slik CSDDD gjør, har kombinasjonen av offentlig transparens, tilsynsmuligheter og omdømmerisiko skapt et effektivt, selvforsterkende press på virksomhetene.

I sum fremstår åpenhetsloven som et hybridregime som kombinerer elementer av juridisk regulering, soft law og demokratisk forbrukermakt. Loven har bidratt til å styrke Norges rolle som foregangsland i implementeringen av UNGP og OECDs retningslinjer, og danner en normativ og institusjonell bro til den kommende implementeringen av EUs CSDDD. Samtidig representerer den norske modellen et særlig sterkt fokus på innsyn, ansvarlighet og offentlighet, som skiller den fra de mer tekniske og markedsorienterte rapporteringsregimene i EU.

Regnskapslovens implementering av CSRD i Norge

I norsk rett er gjennomføringen av CSRD lagt til regnskapsloven ved at lovens kapittel 2, med særlig fokus på §§ 2-3 til 2-8, etablerer plikt til bærekraftsrapportering for regnskapspliktige foretak.

Lovendringen innebærer at foretak som omfattes av rapporteringsplikten skal utarbeide bærekraftsrapportering i årsberetningen, i samsvar med europeiske standarder for bærekraftsrapportering (ESRS). Virkeområdet for rapporteringsplikten er fastsatt i § 2-3, mens § 2-4 fastsetter krav til innholdet i rapporteringen og § 2-5 til konsolidert bærekraftsrapportering.

Departementet har i proposisjon Prop. 57 L (2023–2024) redegjort for at lovendringene med ny § 2-4 og § 2-7 skal gjennomføre direktivet i norsk rett. Endringen trer i kraft trinnvis, og overgangsregler er foreslått som del av gjennomføringsprosessen (Prop. 57 L, 2023–2024).

Arbeidsmiljøloven og den norske forvaltningsmodellen

Arbeidsmiljøloven utgjør en av de mest sentrale bærebjelkene i den norske reguleringen av arbeidslivet og representerer et av verdens mest omfattende og beskyttende arbeidsrettslige regime.

Loven etablerer et sett av rettigheter som i praksis fungerer som menneskerettslige minimumsstandarder, inkludert retten til et fullt forsvarlig arbeidsmiljø, vern mot helserisiko, regulering av arbeidstid, krav til medbestemmelse og organisasjonsfrihet. Dette normative rammeverket bygger på en forvaltningsmodell som kombinerer sterke offentlige institusjoner med trepartssamarbeidet mellom staten, arbeidstakerorganisasjonene og arbeidsgiverne – ofte omtalt som «den norske modellen» (NOU 2021: 9, 2021; Lie, 2012; Sejersted, 2002). Resultatet er en arbeidslivsregulering som balanserer økonomisk fleksibilitet med sosial beskyttelse.

Arbeidsmiljøloven har hatt stor betydning for utviklingen av norsk kapitalisme. Den begrenser arbeidsgiverens styringsrett og etablerer klare krav til hvordan produksjon og arbeidsorganisering skal foregå. Slik fungerer loven som en korrigerende mekanisme som sikrer at kapitalistisk verdiskaping skjer innenfor rammer som ivaretar arbeidstakernes helse, sikkerhet og grunnleggende rettigheter. I en norsk kontekst er dette ikke oppfattet som et hinder for økonomisk utvikling, men snarere som en forutsetning for langvarig produktivitet, stabilitet og tillit i arbeidslivet (NOU 2021: 9, 2021). Den norske modellen bygger nettopp på ideen om at sterke rettigheter for arbeidstakere og strukturerte samarbeidsformer mellom partene i arbeidslivet bidrar til et mer effektivt og bærekraftig kapitalistisk system.

Loven har også en viktig utenrikspolitisk og normativ funksjon. Norske selskaper som opererer internasjonalt, forventes å ta med seg prinsippene fra arbeidsmiljøloven som del av sin forretningspraksis. Dette skyldes ikke bare lovens direkte virkeområde, men også et bredere samfunnsnormativt forventningsnivå: Norske selskaper bør ikke praktisere dårligere arbeidsstandarder i land hvor reguleringen er svakere. Dermed fungerer arbeidsmiljøloven som et bakteppe for norske virksomheters globale virksomhet, og som en indirekte eksport av en sosialt forankret kapitalismemodell. Dette forsterkes gjennom krav i åpenhetsloven, hvor risikobasert aktsomhet i verdikjedene skal baseres på de samme rettighetsprinsippene (Etikkinformasjonsutvalget, 2019; Elgesem & Høstmælingen, 2019).

I en bredere økonomisk sammenheng viser arbeidsmiljøloven hvordan regulert kapitalisme kan fungere som et system som både fremmer økonomisk aktivitet og beskytter grunnleggende rettigheter. Den demonstrerer at markedsøkonomien i Norge ikke opererer i et rettstomt rom, men innenfor institusjonelle rammer som søker å forene effektivitet, konkurransekraft og sosial verdighet. Dette gjør arbeidsmiljøreguleringen til et sentralt element i forståelsen av hvordan norsk kapitalisme er strukturert, og hvordan rettighetsbaserte prinsipper integreres i økonomisk praksis både nasjonalt og internasjonalt.

Selskapsrett og styrets ansvar

Styret i norske selskaper har en sentral rolle i virksomhetsstyringen, og aksjeloven § 6-12 fastslår uttrykkelig at styret skal «påse forsvarlig organisering av virksomheten». Denne bestemmelsen utgjør et av de mest grunnleggende ansvarsområdene i norsk selskapsrett og innebærer at styret må sikre at selskapet drives i samsvar med gjeldende lover, forskrifter og anerkjente normer for god virksomhetsstyring. I takt med utviklingen av ESG-reguleringer, herunder åpenhetsloven, arbeidsmiljøloven og forventningene som følger av UNGP og OECDs retningslinjer, har innholdet i styrets forsvarlighetsplikt blitt mer omfattende og mer eksplisitt knyttet til bærekraft, ansvarlighet og menneskerettighetsarbeid (Elgesem & Høstmælingen, 2019; Sjøfjell, 2022).

I dag innebærer styrets forvaltningsansvar etter aksjeloven ikke bare å sørge for økonomisk kontroll og strategisk utvikling, men også å sikre at virksomheten etterlever lovpålagte plikter knyttet til aktsomhetsvurderinger, arbeidsmiljø, menneskerettigheter og rapportering. Dette innebærer både at virksomheten har tilstrekkelige systemer og rutiner for å identifisere og håndtere risiko i leverandørkjeder, og at styret har aktiv oversikt over disse prosessene. Åpenhetsloven forutsetter at aktsomhetsarbeidet er forankret i styret, og at styret er involvert i vurderinger av risiko og tiltak. På tilsvarende måte forutsetter Arbeidsmiljøloven at styret har kontroll over virksomhetens arbeidsmiljø og sikrer at både helse, sikkerhet og medbestemmelse ivaretas i organisasjonen. Styret kan derfor ikke delegere dette ansvaret passivt, men må påse at nødvendige systemer er etablert og fungerer i praksis.

Et viktig rettslig poeng er at styremedlemmene har et personlig og individuelt ansvar. Styreansvar vurderes konkret for hvert styremedlem, og ansvar kan oppstå dersom den enkelte ikke har handlet i samsvar med sin plikt til å utvise forsvarlig aktsomhet. I en tid der ansvarlig virksomhetsstyring omfatter menneskerettigheter, arbeidsmiljø, klima og leverandørkjedebasert risiko, innebærer dette at styremedlemmer må ha tilstrekkelig innsikt, kompetanse og oppfølgingsevne til å sikre at virksomheten drives i samsvar med disse kravene. Manglende involvering eller passivitet kan føre til både erstatningsansvar og sanksjoner, samt betydelig omdømmeskade for både selskapet og det enkelte styremedlem.

Den norske rettsutviklingen beveger seg således i retning av at ansvarlig virksomhetsstyring er en integrert del av styrets lojalitets- og forsvarlighetsplikt. Mens styrets ansvar tidligere primært var knyttet til økonomi, kontroll og strategi, er bærekraft, menneskerettigheter og aktsomhetsvurderinger nå sentrale elementer i det som anses som god forretningspraksis. Dette innebærer et paradigmeskifte i norsk selskapsrett: Styret har ikke bare et ansvar for selskapets økonomiske resultater, men også for at virksomheten driver på en måte som er sosialt, etisk og miljømessig forsvarlig. Slik integreres menneskerettigheter og bærekraft som kjerneelementer i den norske kapitalismemodellen, og styrets rolle blir både mer kompleks og mer sentral i gjennomføringen av disse normative kravene (Sjøfjell, 2022; Føllesdal et al., 2017)

Fremtidige utviklingstrekk

Mot global rettslig konsolidering?

Det hevdes ofte at verden beveger seg mot en harmonisering av reguleringer for ansvarlig næringsliv, særlig i lys av EUs omfattende regelverksutvikling. EU fungerer utvilsomt som en normativ «eksportmaskin»: Gjennom direktiver som CSDDD og CSRD påvirkes ikke bare europeiske selskaper, men alle virksomheter som opererer i det europeiske markedet. På samme måte som GDPR fikk global gjennomslagskraft og etablerte nye standarder for personvern, har EU nå en tilsvarende posisjon innen bærekraft, menneskerettigheter og ansvarlig virksomhetsstyring (Kuner, 2020). Denne effekten er et uttrykk for det som ofte omtales som «*the Brussels Effect*», hvor markedets størrelse gjør EUs regler til de facto globale standarder.

Samtidig er bildet mer komplekst enn en entydig bevegelse mot harmonisering. Selv om land som Canada, Japan og Australia i økende grad vurderer eller implementerer aktsomhetslover, skjer utviklingen fragmentert og med betydelige variasjoner i ambisjonsnivå, håndhevingsmekanismer og politisk vilje (Nolan, 2023). USA har for eksempel ingen helhetlig føderal aktsomhetslovgivning, men et sektorbasert og delstatlig mangfold av reguleringer, kombinert med sterke forventninger fra investorer og kapitalmarkeder. Land i det globale sør har i liten grad adoptert slike regler, ofte fordi de oppfatter dem som handelshindringer eller som uttrykk for vestlig normativ dominans.

Det er derfor ikke gitt at vi står overfor en global rettslig konsolidering i form av universell harmonisering. Snarere ser det ut til å utvikle seg et flernivåsystem hvor EU tar rollen som global standardsetter, mens andre stater i ulik grad og i ulike tempo tilpasser seg. Dette kan på sikt bidra til et internasjonalt «minimumsnivå» for enkelte menneskerettslige standarder i næringslivet, men uten at det nødvendigvis oppstår et enhetlig globalt regime.

Dermed er utviklingen preget av både konvergens og divergens: EU trekker feltet i retning av strengere regulering, mens en multipolar politisk verden og ulike kapitalismeformer begrenser muligheten for en full harmonisering på globalt nivå. Resultatet er en kompleks og ujevn juridisk mosaikk, snarere enn et globalt konsolidert regelverk.

Klimaendringer og miljø som menneskerettslig dimensjon

Klimaendringer representerer en fundamental utfordring for både kapitalisme og menneskerettigheter. FNs menneskerettighetsråd anerkjente i 2021 retten til et rent, sunt og bærekraftig miljø som en menneskerett (UNHRC, 2021). Konsekvensene av klimaendringer rammer særlig urfolk, lavinntektsgrupper, globale sør-land og fremtidige generasjoner (IPCC, 2022; Rockström et al., 2009).

Det oppstår dermed et tett forhold mellom økonomisk virksomhet og menneskerettigheter – spesielt for virksomheter som bidrar til utslipp, avskoging, vannforurensning eller tap av biologisk mangfold.

CSDDD og CSRD inkluderer klimarisiko, naturmangfold og miljørettigheter som en del av plikten til aktsomhet og rapportering. Dette innebærer at kapitalisme fremover må operere innenfor planetære grenser (Rockström et al., 2009; Nolan, 2023).

Økende global ulikhet og økonomisk maktkonsentrasjon

Økende økonomisk ulikhet fremstår i dag som en av de mest strukturelle utfordringene for menneskerettigheter globalt. Ulikhetsnivået har økt i store deler av verden de siste tiårene, og konsentrasjonen av kapital hos en liten økonomisk elite forsterker strukturer som begrenser politisk likeverd, sosial mobilitet og tilgang til grunnleggende rettigheter (Piketty, 2014; Stiglitz, 2012). Oxfam (2023) viser at den rikeste én prosenten i økende grad tilegner seg en uforholdsmessig stor del av verdens ressursvekst, noe som har direkte implikasjoner for realiseringen av økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter.

Fra et menneskerettslig perspektiv påvirker økonomisk ulikhet både de materielle forutsetningene for rettighetsoppfyllelse og den politiske maktfordelingen som ligger til grunn for demokratisk styring. Når store deler av befolkningen i land i både nord og sør har begrenset tilgang til utdanning, helse, bolig og arbeid, svekkes evnen til å delta som likeverdige samfunnsborgere. Samtidig styrker økonomisk maktkonsentrasjon innflytelsen til store private aktører over politiske prosesser, noe som undergraver prinsippet om folkelig suverenitet og skaper asymmetrier i hvem som får tilgang til beslutningsarenaer (Stiglitz, 2012).

Den digitale økonomien forsterker disse utviklingstrekkene ytterligere. Stor teknologisk og økonomisk makt er i økende grad konsentrert hos et fåtall globale teknologiselskaper som kontrollerer infrastruktur, dataflyt og algoritmiske beslutningssystemer (Zuboff, 2019). Disse selskapene opererer ofte på tvers av jurisdiksjoner, noe som utfordrer staters evne til effektiv regulering og skaper en maktubalanse som kan påvirke både demokratiske prosesser og individers rettigheter. Forskingen på «variegated capitalism» viser også at ulike kapitalismevarianter – fra liberal markedsøkonomi til statskapitalisme – skaper forskjellige mønstre av maktkonsentrasjon og ulikhet, noe som igjen påvirker menneskerettslig standardsetting og håndhevelse globalt (Zhang & Peck, 2016).

Dermed representerer økende global ulikhet ikke bare et økonomisk problem, men et fundamentalt menneskerettslig spørsmål som kan utfordre både demokratiets bærekraft og det normative grunnlaget for ansvarlig kapitalisme.

Teknologi, kunstig intelligens og fremtidens arbeidsliv

Teknologiske endringer, særlig innen kunstig intelligens (KI), er i ferd med å transformere arbeidslivet og skape nye menneskerettslige utfordringer. Automatisering, algoritmisk styring og datadrevne beslutningssystemer påvirker både arbeidsvilkår, maktforhold og personvern, og reiser spørsmål om retten til arbeid, retten til privatliv og kravet om ikke-diskriminering (Crawford, 2021; Veale & Zuiderveen Borgesius, 2021). I arbeidslivet innebærer dette at algoritmiske verktøy i økende grad brukes til å styre arbeidsprosesser, evaluere arbeidsprestasjoner og fordele oppdrag, særlig i plattformøkonomien. Dette skaper risiko for utilbørlig overvåking, urettferdig behandling og skjulte beslutningsmekanismer som arbeidstakere har liten mulighet til å forstå eller påvirke.

Fra et menneskerettslig perspektiv innebærer fremveksten av KI at tradisjonelle rettighetsgarantier må oversettes til digitale kontekster. Automatiserte beslutningssystemer kan reprodusere eller forsterke eksisterende diskrimineringsmønstre dersom de bygger på skjev data eller utilstrekkelige kontrollmekanismer. I tillegg utfordrer KI prinsipper om rettssikkerhet og transparens, særlig dersom beslutninger tas uten menneskelig innsyn eller overprøvingsmulighet (Veale & Zuiderveen Borgesius, 2021).

Regulatorisk sett er EU i ferd med å etablere globale standarder for ansvarlig KI gjennom AI Act, som klassifiserer ulike typer KI-systemer etter risikonivå og stiller krav til datasett, dokumentasjon, åpenhet og menneskerettighetsvurderinger. Dette rammeverket kan, på samme måte som GDPR, få betydelig internasjonal virkning ved å etablere et normativt gulv for hvordan teknologisk innovasjon må balanseres mot grunnleggende rettighetshensyn. Dermed representerer KI ikke bare en teknologisk utfordring, men et nytt felt hvor forholdet mellom kapitalisme, effektivisering og menneskerettigheter må revurderes og reguleres i lys av hurtige samfunnsendringer.

Multipolær verdensorden og divergerende kapitalismeformer

Den globale politiske utviklingen preges i økende grad av en multipolar maktstruktur hvor USA, EU, Kina, India, Russland og regionale makter opererer med ulike økonomiske modeller, normative prioriteringer og styringssystemer. Denne utviklingen svekker antakelsen om at liberal markedsøkonomi og menneskerettighetsorientert styring vil dominere globalt. Kina representerer den mest fremtredende alternative modellen, hvor markedsøkonomi kombineres med omfattende statlig kontroll, begrensninger i sivile og politiske rettigheter og en teknologistyrt form for samfunnsstyring. Dette utfordrer forestillingen om at økonomisk utvikling nødvendigvis leder til demokratisering, og setter spørsmålstegn ved om menneskerettigheter kan fungere som et universelt normative grunnlag i den globale økonomien.

I tillegg opererer mange stater i det globale sør med hybridmodeller der økonomisk utvikling prioriteres over menneskerettsstandarder, ofte begrunnet i behovet for rask industrialisering, politisk stabilitet eller konkurranse i globale markeder. Dette skaper regulatoriske asymmetrier som gjør det vanskelig å etablere universelle standarder for ansvarlig næringsliv, og kan føre til at selskaper strategisk flytter risikoeksponert virksomhet til jurisdiksjoner med svakere rettigheter og reguleringer.

Samtidig bidrar geopolitisk rivalisering til normativ fragmentering: EU og USA trekker i retning av strengere regulering, mens Kina og andre autoritære stater fremmer en modell der statens interesser og økonomisk ekspansjon veier tyngre enn individuelle rettigheter. Dette fører til en situasjon hvor globale leverandørkjeder opererer innenfor et reguleringsmessig lappeteppe, og hvor det er uklart om internasjonale menneskerettsstandarder kan fungere som felles styringsprinsipp i en verden med divergerende kapitalismeformer.

Mot en rettighetsbasert kapitalisme?

Den normative hovedutfordringen fremover er hvordan kapitalisme kan utvikles i retning av et system som samtidig ivaretar økonomisk dynamikk, sterk internasjonal konkurransekraft og forpliktelser til menneskerettigheter og planetære grenser. En rettighetsbasert kapitalisme innebærer at økonomisk virksomhet må forstås som avhengig av stabile økosystemer, rettsstatlige institusjoner og sosial bærekraft – ikke som eksterne faktorer som kan håndteres separat (Rockström et al., 2009; IPCC, 2022).

Dette krever nye former for styring både nasjonalt og transnasjonalt. Internasjonalt vil det innebære økt behov for koordinering av reguleringer, etablering av transnasjonale tilsynsorganer og styrking av mekanismer for ansvarliggjøring av selskaper som opererer på tvers av landegrenser. Samtidig må finanssektoren, investeringsfond og teknologiselskaper integrere menneskerettigheter i sine grunnleggende forretningsmodeller fremfor å behandle dem som avledede hensyn.

En slik utvikling forutsetter imidlertid også demokratisk legitimitet. Rettighetsbasert kapitalisme kan kun realiseres dersom borgerne har tillit til at økonomisk utvikling skjer innenfor rammer som beskytter både mennesker og miljø. Det innebærer bred deltakelse, transparens, sterke sivilsamfunnsinstitusjoner og mekanismer som hindrer maktkonsentrasjon i økonomien (Oxfam, 2023; Stiglitz, 2012).

Dermed er en rettighetsbasert kapitalisme ikke bare et juridisk prosjekt, men et politisk og samfunnsmessig prosjekt som krever kontinuerlig balansering mellom økonomiske realiteter og normative forpliktelser. Om denne visjonen kan realiseres i en geopolitisk fragmentert verden, gjenstår som et av de mest sentrale spørsmålene i diskusjonen om kapitalismens fremtid.

Norsk oljeutvinning, forurensning og menneskerettigheter

Innledning

Norsk olje- og gassvirksomhet utgjør et særpreget case i analysen av forholdet mellom kapitalisme, rettigheter og regulering. Sektoren har vært en nøkkelkomponent i norsk økonomisk utvikling siden 1970-tallet, og har finansiert store deler av velferdsstaten (Ryggvik, 2019). Samtidig representerer petroleumseksporten Norges største bidrag til globale klimagassutslipp, og virksomheten medfører risiko for forurensning, naturinngrep og miljøskader. Denne dobbeltheten gjør oljeutvinningen til et empirisk laboratorium for å teste grensene for den nordiske reguleringsmodellen—en modell som tidligere i manus er analysert som et eksempel på at kapitalisme kan kompatibiliseres med menneskerettigheter gjennom sterke institusjoner og politisk styring.

Oljeøkonomien som uttrykk for reguleringsmodellen

Norsk petroleumspolitik er bygget på en kombinasjon av statlig kontroll, markedsmekanismer og omfattende rettslig regulering. Petroleumsloven, forvaltningsloven, utslippstillatelser etter forurensningsloven og omfattende HMS-krav illustrerer hvordan staten søker å styre risikoen gjennom institusjonelle rammer (Oljedirektoratet, 2022). Dette reflekterer den reguleringsmodellen som er skissert i kapittel 6: kapitalismen tillates å operere, men kun innenfor juridiske rammer som skal beskytte samfunnsinteresser og grunnleggende rettigheter.

Likevel viser petroleumspolitikken at selv svært regulerte former for kapitalisme kan komme i konflikt med globale menneskerettslige hensyn—særlig når virksomheten bidrar til klimaendringer som påvirker rettigheter langt utenfor Norges jurisdiksjon.

Klima, miljø og menneskerettigheter

Miljøskader og klimaeffekter berører en rekke menneskerettigheter, særlig retten til liv, helse og privatliv etter Den EMK art. 2 og 8, og den av FN anerkjente retten til et rent og bærekraftig miljø (UNHRC, 2021). I EMDs praksis har staten en positiv plikt til å forebygge miljø- og sikkerhetsrisiko, selv når risikoen oppstår gjennom private aktører. Dommer som *Öneryildiz v. Turkey* (2004) og *Budayeva v. Russia* (2008) etablerer klare krav til at staten må ha effektive systemer for risikoidentifikasjon, kontroll og beredskap.

Rundt 90 land har grunnlover som eksplisitt har anerkjent retten til et sunt miljø. Det finnes mer enn 600 rettssaker verden over hvor enkeltpersoner og frivillige organisasjoner har saksøkt på bakgrunn av at rettighetene deres påvirkes av klimakrisen.

Selv om Norge har strenge nasjonale miljøkrav, skaper oljeeksporten globale utslipp som bidrar til klimaendringer og dermed til økende menneskerettslig risiko. IPCC (2022) fremhever at arktiske regioner, samer og kystsamfunn vil rammes særlig hardt. Dette reiser prinsipielle spørsmål om hvor langt statens ansvar rekker for eksportbaserte utslipp—et spørsmål som nå får økende plass i både folkeretten og i EU-reguleringene som er behandlet ovenfor.

Norske klimarettssaker og menneskerettsargumentasjon

Det siste tiåret har brakt flere norske rettsprosesser som knytter oljeutvinning til menneskerettigheter. Det mest sentrale er Klimasøksmål Arktis, hvor Høyesterett (HR-2020-2472-P) vurderte om tildeling av nye utvinningstillatelser i Barentshavet var i strid med Grunnloven § 112 og EMK. Selv om saksøkerne ikke fikk medhold, slo retten likevel fast at § 112 er rettighetsbestemmelse, og at domstoler kan prøve om staten har oppfylt sin miljøplikt. Samtidig la Høyesterett vekt på et bredt politisk skjønn, noe som viser de institusjonelle begrensningene ved å bruke menneskerettigheter som ramme for ressursforvaltning.

Den europeiske menneskerettsdomstolens storkammerdom *Klima Seniorinnen v. Sveits* (2024) endret imidlertid den europeiske rettslige situasjonen. Dommen fastslår at mangelfull klimapolitikk kan bryte EMK art. 8. Dette vil påvirke norsk rett direkte, og styrke argumentasjonen om at staten må vurdere klimateffektene av oljeutvinning i lys av menneskerettslige forpliktelser. I lys av CSDDD og CSRD—som begge knytter klimarisiko til aktsomhet og rapportering—kan også norske oljeselskapers menneskerettslige ansvar bli skjerpet.

Oljeutvinning som test på reguleringsmodellens grenser

Norsk petroleumpolitikk demonstrerer både styrken og begrensningene ved reguleringsmodellen som er behandlet tidligere i manus. På den ene siden har Norge etablert noen av verdens mest avanserte styringsmekanismer for sikkerhet, miljø og økonomisk forvaltning. På den andre siden viser sektoren at regulering ikke alltid er tilstrekkelig til å løse strukturelle konflikter mellom økonomisk utvikling og globale menneskerettighetshensyn.

Flere utviklingstrekk forsterker denne utfordringen:

- EUs reguleringer (CSDDD og CSRD) vil stille krav om klimarelaterte aktsomhetsvurderinger, rapportering, risikostyring og styreansvar for norske selskaper.
- Internasjonal rett beveger seg i retning av å forstå klimakollaps som et menneskerettslig spørsmål.
- Nasjonale rettsprosesser utfordrer statens petroleumpolitikk gjennom Grunnloven § 112 og EMK.
- Finansmarkedene vurderer karbonintensive næringer som økende risiko, noe som påvirker kapitaltilgang og statens investeringsstrategi.

Petroleumssektoren blir dermed en konkret testarena for hvorvidt en rettighetsbasert kapitalisme, slik den utvikles gjennom norske og europeiske reguleringer, faktisk kan regulere en industri som er strukturelt avhengig av fortsatt utslipp. Den viser at regulering kan dempe risiko, men ikke nødvendigvis løse den grunnleggende konflikten mellom kortsiktig økonomisk gevinst og langsiktige menneskerettslige og miljømessige forpliktelser.

Oppsummerende betraktninger

Forholdet mellom kapitalisme og menneskerettigheter er både normativt og strukturelt komplekst. Historisk har kapitalismen bidratt til betydelig økonomisk vekst, innovasjon og sosial mobilitet, men også til alvorlige former for utnyttelse, ulikhet og systematiske menneskerettighetsbrudd. Moderne reguleringsregimer som UNGP, OECDs retningslinjer, EUs CSDDD og CSRD samt åpenhetsloven representerer et betydelig normativt skifte, hvor menneskerettigheter i økende grad integreres i økonomisk virksomhet – ikke som frivillige initiativer, men som juridiske og institusjonelle forventninger (Ruggie, 2011; OECD, 2011; Elgesem & Høstmælingen, 2019; Prop. 150 L, 2020–2021; Prop. 57 L, 2023–2024). Dette viser at ansvarlig kapitalisme ikke oppstår spontant, men krever omfattende regulering, institusjonell styring og demokratiske motkrefter.

Samtidig illustrerer utviklingen at kapitalismen ikke nødvendigvis står i iboende motsetning til menneskerettigheter; snarere avhenger forholdet av hvilke normative og juridiske rammer som etableres rundt markedet. Erfaringene fra den nordiske velferdsstaten, europeiske reguleringsregimer og nyere internasjonale normer antyder at kapitalismen kan fungere i tråd med menneskerettigheter dersom den tilpasses i robuste rettslige, institusjonelle og sosiale strukturer (Sejersted, 2002, 2013; Føllesdal et al., 2017; NOU 2021:9, 2021).

Likevel reiser dette viktige spørsmål om gjennomførbarhet. Det normative idealet om en rettighetsbasert kapitalisme møter betydelige utfordringer i en geopolitisk verden preget av strategisk rivalisering mellom stormakter, fragmenterte reguleringsmodeller og økende autoritære tendenser.

USA har et annet reguleringsregime enn EU, Kina videreutvikler en statskapitalistisk modell der individuelle rettigheter underordnes statlig kontroll, og store deler av det globale sør oppfatter menneskerettslig regulering som en potensiell hindring for økonomisk utvikling. I en slik multipolar verden er det langt fra gitt at normative europeiske krav får global gjennomslagskraft (Draghi, 2024; Nolan, 2023).

Samtidig finnes mekanismer som kan gi normative krav om ansvarlig kapitalisme fotfeste til tross for geopolitisk fragmentering. EUs rolle som regulatorisk normeksportør – den såkalte *Brussels Effect* – innebærer at selskaper globalt ofte tilpasser seg europeiske regler for å sikre markedsadgang, noe som gir europeiske menneskerettsstandarder de facto global rekkevidde, også uten internasjonal konsensus. Investorer og finanssektoren, sammen med styrkede ESG-krav, bidrar ytterligere til at selskaper integrerer menneskerettigheter og bærekraft i risikostyring og langsiktig verdiskaping, snarere enn å oppfatte dem som eksterne kostnader (Nolan, 2023; Oxfam, 2023; Stiglitz, 2012).

I tillegg spiller sivilsamfunn, fagforeninger og medier en avgjørende rolle som transnasjonale normbærere. Der stater ikke vil eller kan regulere, kan sivilsamfunnsaktører fremtvinge endringer gjennom krav om transparens, dokumentasjon, eksponering av brudd og strategiske klagesaker, slik blant annet norske erfaringer med åpenhetsloven og OECDs kontaktpunkt viser (Elgesem & Høstmælingen, 2019). Mangelen på global konsensus trenger derfor ikke å føre til normativ stagnasjon; i stedet kan utviklingen skje gjennom et flernivåsystem hvor regionale og nasjonale reguleringsregimer gradvis påvirker global praksis.

Fremtidens rettighetsbaserte kapitalisme vil derfor trolig ikke vokse frem som resultat av universell traktatsforankret enighet, men gjennom et komplekst samspill mellom politiske beslutninger, markedsdynamikk, investorpåvirkning, teknologisk utvikling, sivilsamfunnsaktivisme og transnasjonal normspredning. I en geopolitisk motsetningsfylt verden fremstår dette som den mest realistiske veien videre. Det innebærer at kapitalismen – dersom den skal være forenlig med menneskerettigheter – må forstås som et institusjonelt prosjekt som kontinuerlig krever justering, demokratisk kontroll, rettslig regulering og normativ forankring.

Kilder:

- Andenæs, J., & Fliflet, A. (2018). *Statsforfatningsrett*. Universitetsforlaget.
- Crawford, K. (2021). *The atlas of AI*. Yale University Press.
- Draghi, M. (2024). *The future of European competitiveness: A competitiveness strategy for Europe*. European Commission.
- Elgesem, F., & Høstmælingen, N. (2019). *Næringsliv og menneskerettigheter*. Universitetsforlaget.
- EMD. (2004). *Öneryildiz v. Turkey*, no. 48939/99.
- Etikkinformasjonsutvalget. (2019). *Utredning om lov om etikkinformasjon*. Justis- og beredskapsdepartementet.
- EU-kommisjonen. (2023). *Corporate Sustainability Due Diligence Directive*.
- FN. (1948). *Verdenserklæringen om menneskerettigheter*. Forente Nasjoner.
- Føllesdal, A., Peters, B., & Ulfstein, G. (2017). *Constitutionalization of international law*. Oxford University Press.
- Føllesdal, A., Ruud, M., & Ulfstein, G. (Red.). (2017). *Menneskerettighetene og Norge: Rettsutvikling, rettsliggjøring og demokrati*. Universitetsforlaget.
- Friedman, M. (2002). *Capitalism and freedom*. University of Chicago Press. (Opprinnelig utgitt 1962)
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- HR-2020-2472-P.
- Høstmælingen, N. (2010). *Hva er menneskerettigheter* (2. utg.). Universitetsforlaget.
- IPCC. (2022). *Climate change 2022: Impacts, adaptation and vulnerability*. Cambridge University Press.
- Kuner, C. (2020). *Transborder data flows and data privacy law*. Oxford University Press.
- Lie, E. (2012). *Norsk økonomisk politikk etter 1905*. Universitetsforlaget.
- Nolan, J. (2023). The global rise of human rights due diligence. *Business and Human Rights Journal*, 8(2).
- NOU 2021: 9. (2021). *Den norske modellen og fremtidens arbeidsliv*. Arbeids- og sosialdepartementet.
- OECD. (2011). *OECD guidelines for multinational enterprises*.
- Oxfam. (2023). *Survival of the richest: Global inequality report*. Oxfam International.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Harvard University Press.
- Polanyi, K. (2001). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Beacon Press. (Opprinnelig utgitt 1944)
- Prop. 57 L (2023–2024). *Endringer i regnskapsloven (bærekraftsrapportering)*. Finansdepartementet.
- Prop. 150 L (2020–2021). *Lov om virksomheters åpenhet og arbeid med grunnleggende menneskerettigheter og anstendige arbeidsforhold (åpenhetsloven)*. Justis- og beredskapsdepartementet.
- Rockström, J., et al. (2009). Planetary boundaries: Exploring the safe operating space for humanity. *Ecology and Society*, 14(2).
- Rodney, W. (1972). *How Europe underdeveloped Africa*. Bogle-L'Ouverture.
- Ruggie, J. G. (2011). *Guiding principles on business and human rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" framework*. United Nations.
- Ruggie, J. G. (2013). *Just business: Multinational corporations and human rights*. W.W. Norton.
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.
- Sejersted, F. (2002). *Demokratisk kapitalisme*. Universitetsforlaget.
- Sejersted, F. (2013). *Sosialdemokratiets tidsalder: Norge og Sverige i det 20. århundre*. Pax.
- Sjåfjell, B. (2022). *Selskapsrett og et feministisk bærekraftsperspektiv*. I I. Ikdahl mfl. (Red.), *Kjønn og rett*. Cappelen Damm.
- Smith, A. (2010). *The theory of moral sentiments*. Penguin. (Opprinnelig utgitt 1759)
- Stiglitz, J. E. (2012). *The price of inequality*. W.W. Norton.
- UNHRC. (2021). *Resolution 48/13: The human right to a clean, healthy and sustainable environment*.
- Veale, M., & Zuiderveen Borgesius, F. (2021). Demystifying the draft EU AI Act. *Computer Law Review International*, 22(4).
- Zhang, J., & Peck, J. (2016). Variegated capitalism and the regulation of labour. *Globalizations*, 13(4).
- Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism*. PublicAffairs.